

УДК 75.041.5(438) «17»

DOI <https://doi.org/10.32782/uad.2022.6.3>**Варчук Мар'яна Вікторівна,**

аспірантка

Національної Академії керівних кадрів культури і мистецтв

зберігач колекції портретної мініатюри,

Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків

ORCID ID: 0000-0002-6665-1661

dme2120.mvarchuk@dakkim.edu.ua

МІНІАТЮРНИЙ ПОРТРЕТ: ЕВОЛЮЦІЯ РОЗВИТКУ

Метою статті є огляд розвитку жанру портретної мініатюри на прикладі колекції творів із Музею Ханенків. Портретна мініатюра – це унікальна форма мистецтва, основна функція якої – це репрезентація особи у період від XVI до початку XIX століття. Портативні зображення втілювали грандіозне значення та слугували водночас і політичним, і особистим символом. Перші крихітні портрети з'явилися при дворах Англії та Франції і довгий час залишалися прерогативою монархів. Твори сягають за розміром у середньому 3–8 см, але трапляються й близько 2 см. Однак, термін «мініатюра» не походить від латинського слова *minimum* – найменший, як можна одразу спокусливо подумати. Цей вишуканий жанр народився із мистецтва рукописів, у якому художники працювали аквареллю на пергаменті. Так перші твори були виконані саме на пергаменті, а вже пізніше – на міді, слонової кістки та папері, використовуючи акварельні фарби, гуаш, олію та техніку емалі. Мистецька форма проіснувала у Європі майже 400 років: упродовж XVI–XVII століть розвивалася і поширювалася, у XVIII – набула популярності, а на початку наступного, XIX, із відкриттям дагеротипії – мініатюра занепадала. У роботі наведено еволюцію портретної мініатюри, однак її історія подається узагальнено та вибірково. Свідомо акцентовано лише ті вектори, що представлені творами у Музеї Ханенків. Колекція мініатюрного живопису у музеї – це 74 предмети, що за інвентарними даними датовані XVI–XIX століттям. У даному дослідженні запропоновано огляд загальних тенденцій портретного та мініатюрного живопису для визначення критеріїв мистецької та культурної цінності творів із музею. Мініатюра розглядається водночас як самостійна форма, так і як декоративно-прикладна, що пов'язано із функцією кожного окремого предмету. Методологічною основою роботи є історіографічний аналіз розвитку жанру портретної мініатюри. Матеріали джерельної бази було систематизовано та узагальнено для подальшого порівняльного аналізу із творами Музею Ханенків. Наукова новизна дослідження полягає у взаємообміні вивчення технічних особливостей, виконання та призначення мініатюрного портрету на прикладі творів із колекції Музею Ханенків.

Ключові слова: портрет, мініатюрний живопис, атрибуція, колекція, музей.

Varchuk Mariana. PORTRAIT MINIATURE: EVOLUTION OF THE ART FORM

The aim of the article is to survey the development of the portrait miniature painting juxtaposed with the Khanenko Museum collection. Portrait miniature is a unique form of art with its key function of a person representation throughout the beginning of the 16th until the 19th century. Portable images embodied a grandiose meaning and served both as a political and an intimate symbol. The first tiny portraits emerged at the courts of England and France and remained the prerogative of monarchs for a long time. The average size of items is 3-8 cm, but there are also ones, which are about 2 cm. However, the term miniature does not derive from the Latin *minimum* – the smallest, as one might immediately think. The exquisite art evolved from illumination, where artists painted on parchment with watercolors. Thus, the first miniature portraits were on parchment, and only later on copper, ivory and paper using watercolor, gouache, oil and enamel technique. The art breathed in Europe for almost 400 years: during the 16th – 17th century it developed and spread, the 18th century was a peak of its popularity, early 19th century the miniature painting faded with the invention of daguerreotype. The article chronicles evolution of the portrait miniature through its general and selective history lens in connection with the Khanenko Museum artworks. There are 74 items of the 16th–19th centuries, according to inventory data. Thy study offers an overview of portrait painting trends to identify the criteria of artistic and cultural value of the Khanenko Museum portraits. The miniature is considered both as an independent art and as a decorative one, depends on object function. The methodological basis of the article is historiographical analysis of the development of the portrait miniature. The references were systematized and summarized for further comparative analysis with the Khanenko Museum

miniatures. Study originality is in a mutual exchange of technical, execution, and function aspects of the miniature painting based on the Khanenko Museum collection.

Key words: *portrait, miniature painting, attribution, collection, museum.*

Вступ. Портретна мініатюра – це унікальна форма мистецтва із власною ретельною технікою, висококваліфікованими художниками та інтригуючою соціальною історією. Перші крихітні зображення з'явилися на початку XVI століття при королівських дворах Англії та Франції. Мініатюри, виконані у особливій живописній манері з увагою до найдрібніших деталей, сягають розмірів у середньому 3–8 см, але трапляються твори й близько 2 см. Їх писали на пергаменті, міді, слонової кістки та папері. Використовували олію, акварельні фарби та техніку емалі. Основна функція мініатюрних портретів – це репрезентація особи. Крихітні портретивні зображення втілювали грандіозне значення та слугували водночас і політичним, і особистим символом. Цей жанр проіснував у Європі майже 400 років: упродовж XVII століття розвивався і поширювався, у XVIII – набув популярності, а на початку наступного, XIX, із появою дагеротипу 1839 році – мініатюра занепадала [4, с. 3–7].

У Музеї Ханенків зберігається розділ колекції із 74 портретних мініатюр, що за інвентарними даними датовані XVI–XIX століттям. Це 2 предмети XVI століття, 39 предметів – XVII століття, 22 предмети – XVIII століття і 11 предметів – XIX століття. Основа мініатюр – мідь, слонова кістка, папір; техніка – олія, емаль, акварельні фарби. Походження мініатюр у Музеї Ханенків має два напрямки: зібрання Богдана та Варвари Ханенків наприкінці XIX століття та придбання музею у приватних колекціонерів упродовж 1950-х–1990-х років. Основні відомості про колекцію мініатюри у Музеї Ханенків – це інвентарні дані, фотоархів та архів Зої Павлівни Рябікіної, що опрацьовувала частину колекції у 1990-х роках. Ґрунтовне вивчення творів на новому рівні розпочалося у 2018 році і триває дотепер. Поштовхом до даного дослідження став аналіз складу музейного зібрання, різноманітного за періодом створення, технікою, функціями та автентичністю.

Завданням нашої роботи є огляд розвитку портретної мініатюри від народження жанру у 1520-х роках до його занепаду на початку XIX століття у тісному зв'язку із київськими творами. Так, актуальність нашого дослідження має два важливі вектори. Це, насамперед, залучення творів із Музею Ханенків до контексту європейських музейних колекцій та документалізація складу зібрання Музею Ханенків.

Матеріали та метод. Методологічною основою роботи є історіографічний аналіз розвитку жанру портретної мініатюри. Матеріали джерельної бази було систематизовано та узагальнено для подальшого порівняльного аналізу із творами Музею Ханенків. У статті наведено попередню класифікацію предметів із колекції за періодом створення, функцією та призначенням із у взаємозв'язку із особливостями європейського мистецтва. На основі аналітичного та історико-описового методу було сформовано методологічні засади оновлених даних дослідження щодо портретів із колекції. Історія портретної мініатюри подається у роботі узагальнено та свідомо висвітлено ті вектори, що представлені творами у Музеї Ханенків.

За інвентарними даними, найбільш ранніми творами у Музеї Ханенків є два предмети, датовані XVI століттям, – це «Погрудний портрет молодої жінки», Франція, XVI століття (75 РК) та «Погрудне зображення молодої жінки», Франція, XVI століття (83 РК), що походять із колекції Богдана та Варвари Ханенків. Матеріал і техніка – олія на міді [1; 2]. Оскільки у чинній документації твори зазначено із такими вихідними даними, це стало підставою для звернення до історії появи жанру портретної мініатюри у XVI столітті.

Обидва твори із Музею Ханенків, датовані XVI століттям (75 РК, 83 РК) потребують комплексного дослідження, що насамперед мають на меті довести або спростувати період створення та на основі аналогій – запропо-

нувати ймовірних портретованих та авторів. Спільно з художником-реставратором Володимиром Цитовичем було розпочато дослідження з реставраційного огляду предметів. Можливо, портретовані на мініатюрах із колекції Ханенків, особи із європейських королівських родин. На даному етапі вивчення існують лише припущення щодо персоналій та ймовірних художників мініатюр. Стан збереженості творів задовільний, однак для експонування портрети потребують консерваційних та реставраційних заходів.

Перші портретні мініатюри датуються 1520-ми роками. Вони виникли із традиції рукописних манускриптів, а перші художники за традицією писали портрети акварельними фарбами на пергаменті. Термін «мініатюра» походить не від латинського слова *minimum* – найменший, як можна одразу спокусливо подумати. Натомість, він походить від *minium*, латинського слова, що позначає свинцевий сурик – пігмент оранжево-червоного кольору. У Середні віки початкові літери рукописів здебільшого оздоблювали саме таким яскраво-червоним відтінком, виготовленим зі свинцевого пігмента. Відтак, художників, які писали ініціали, називали «мініаторами» (лат. *miniators*), а сам процес живопису – «мініацією» (лат. *miniation*). Водночас саме у цей період, на початку XVI сто-

ліття, традиція рукописів занепала – Європою невблаганно поширювався друк. Оскільки мініатюрний живопис еволюціонував від манускриптів, для його позначення вдалися до терміну «мініатюра». Більшість майстрів у цій професії мали освіту ювелірів, гравєрів і медалістів. Завдяки таким вмінням, вони працювали із найдрібнішими деталями, використовували різноманітні матеріали, а також власноруч створювали витончені обрамлення, медальйони та футляри для портретів [4, с. 8; 12, с. 1].

Мініатюрні портрети спочатку з'явилися у Англії, при дворі Генріха VIII (Henry VIII; 1491–1547), та у Франції, при дворі Франциска I (Francis I; 1494–1547). Найпершими були зображення Генріха VIII у виконанні Ганса Гольбейна Молодшого (Hans Holbein the Younger; близько 1497–1543). Потім – Анни Клевської (Anna of Cleves; 1515–1557), писати яку художник вирушив із Англії на Континент. Портрет мав презентувати королю майбутню наречену. Зараз твір перебуває у Музеї Лувр (Париж, Франція). Відомо, що королю Генріху зображення сподобалося значно більше за натуру. Так, шлюб тривав лише шість місяців [8].

Справжній бум на мініатюру виник за часів королеви Єлизавети I (Elizabeth I; 1533–1603). Саме вона започаткувала моду на крихітні

Ілл. 1. XVI століття. Франція.
Портрет молодої жінки. Мідь, олія.
D 5,2 см. Інв. № 75 РК МХ
Колекція Національного музею мистецтв
імені Богдана та Варвари Ханенків

Ілл. 2. XVI століття. Франція.
Портрет молодої жінки. Мідь, олія.
4,3 x 3,8 см. Інв. № 83 РК МХ
Колекція Національного музею мистецтв імені
Богдана та Варвари Ханенків

портрети, а втілював її ідеї придворний художник Ніколас Хіллард (Nicholas Hilliard; близько 1547–1619). Згодом справу продовжили при монаршому дворі Ісаак Олівер (Isaac Oliver; 1556?–1617) та його син Петер (Peter Oliver; 1594–1648).

Цей період досить маловідомий у мініатюрному живописі, оскільки до нашого часу збереглися не так багато творів. Художники вкрай рідко залишали підпис на творах. І насамперед – такі портрети були прерогативою вищих класів суспільства. Власне, лише імена майстрів, що їх виконували, і лишилися в історії. Презентація рангу, статусу, вищості, заможності та символів роду була вкрай важливою для тогочасних портретованих [4, с. 14; 5, с. 21].

Крихітні, портативні, схожі на коштовності зображення, виконані на найвищому рівні художньої майстерності, були не просто прикметою марнославства. Одна з найважливіших соціальних функцій мініатюрного портрету – це політика. Зображення монарха у кишені слугувало ознакою прихильності підданих, а у зовнішніх відносинах виконувало роль дипломатичного дарунку. Саме мініатюри налагоджували особисті і політичні зв'язки між королівськими дворами, потенційними нареченими або ж суперни-

ками. Крихітні портрети долали відстань у сотні кілометрів та презентували особу на «іншому краї світу». Такі зображення також були єдиною можливістю завжди мати поруч образ коханої людини або ж слугували розрадою під час розлуки чи після втрати. Історія давнього почесного роду укладалася також завдяки мініатюрам у галерею предків [6].

Розділ мініатюр, зазначених у інвентарних даних як XVII століття, є найчисельнішим – 39 одиниць збереження. Серед творів цього періоду є мініатюри англійських, іспанських, голландських та французьких майстрів.

Проте, предмети потребують детального вивчення та оновлення атрибуції, матеріали – уточнення та аналізу.

У наступному, XVII столітті, мистецтво виокремилася при дворі Людовика XIV (Louis XIV; 1638–1715) у Франції та поширилося Європою. У цей період мініатюрні портрети досі замовляли, насамперед, правителі та представники аристократії. Функції таких портретів суттєво не змінилися від попереднього століття і зберігали свою силу – демонстрація рангу, статусу та лояльності правителю, дипломатичний та шлюбний подарунки.

Як і портрети великого формату, мініатюрні портрети цього часу відображали

Ілл. 3. Александер Купер (?)
Лондон, 1609 – Стокгольм, 1658 (?)
Портрет короля Швеції Густава II Адольфа.
1632. Мідь, олія. Інв. № 320 ЖК МХ
Колекція Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків

Ілл. 4. XVII століття. Іспанія.
Портрет панянки. Мідь, олія.
Інв. № 84 РК МХ
Колекція Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків

ієрархічний соціальний порядок. Для поважних клієнтів дійсно потрібно було бути впізнаваними. Водночас, найважливішим аспектом залишалася демонстрація соціального статусу портретованого. Поза та вираз обличчя мав ілюструвати поважність та значущість посади портретованого, з акцентом на костюмі та аксесуарах. Художники мали своєрідний репертуар поз, предметів одягу та зачісок, що вони демонстрували клієнту на вибір для майбутнього портрету. Саме тому, багато зображень цього періоду мають схожу концепцію та часом геть позбавлені індивідуальності [15, с. 17–19, с. 81–90].

У XVII столітті вплив майстрів північно нідерландських портретистів був відчутний повсюдно у Європі, а особливо в Англії. Майстри того періоду, як живописці так і мініатюристи, ніби відкрили для себе третій вимір. Вони експериментували у відтворенні світла і тіні у відтворенні кожного м'яза обличчя. У цей час виникла мініатюра на емалі. Техніка була вже відомою, однак Жану Петіто (Jean Petitot; 1607–1691) та його послідовникам вдалося досягти неймовірного ефекту завдяки нововведенням. Портрети на емалі не втрачали яскравості кольору, були практичними як для кишені, так і для прикраси, що дозволяло їм зберігати популярність ще довго.

Протягом століття середній розмір портретної мініатюри змінювався. Зображення монтували в обрамлення із дорогоцінних металів, емалі та дерева. Такі портативні речі ніби були створені для того, аби вони чітко лягали у долоні [12, с. 2–3].

Портретна мініатюра наступного періоду у стилі рококо – це елегантна схожість у поєднанні із витонченістю та ніжністю. Індивідуальні риси обличчя менш важливі, ніж чудовий ідеал, вишуканий одяг та театральний антураж. Маски, вуалі, флірт, мова тіла та приховані повідомлення – обов'язкові символи портрету цього часу. Панянки на мініатюрах, як і на живописних портретах, оточені справжньою чи уявною розкішшю. Вони в ніби тікають у вигаданий світ, де одягаються як пастушки, музиканти чи богині [15, с. 37–38].

На початку XVIII століття відбулося одне із найважливіших технічних нововведень в історії мініатюрного живопису – використання слонової кістки за основу твору. Уперше таку техніку застосувала венеціанська художниця Розальба Карр'єра (Rosalba Carriera; 1673–1757). Тонка та прозора основа виявилася ідеальною для невеликого зображення аби передати найтонші відтінки шкіри за допомогою напівпрозорих акварелей. Карр'єра, відома як просто Розальба,

**Ілл. 5. Початок 18 століття. Франція.
Портрет чоловіка. Мідь, олія.
10 x 7.5 см. Інв. № 68 РК МХ
Колекція Національного музею мистецтв
імені Богдана та Варвари Ханенків**

**Ілл. 6. 17 століття. Франція.
Портрет жінки. Мідь, олія.
10 x 7.5 см. Інв. № 62 РК МХ
Колекція Національного музею мистецтв
імені Богдана та Варвари Ханенків**

здобула славу найуспішнішої художниці доби рококо. У 32 роки мініатюристика стала першою жінкою-художницею, що отримала членство Академії Сан-Лука у Римі [10, с. 10–12].

Розділ колекції портретної мініатюри XVIII століття у Музеї Ханенків – це 22 твори, згідно з інвентарними даними. Твори виконано здебільшого на основі зі слонової кістки акварельними фарбами та гуашшю, що було особливою ознакою періоду. Незначна частина портретів – написана на міді та папері. У складі колекції є чотири мініатюри авторства Розальби Карр'єри, що якнайкраще представляють даний період у розвитку цієї форми та є одними із найзразковіших творів Музею Ханенків. Це три портрети – венеціанка «Катеріна Сагредо Барбаріго», що датований близько 1735–1740 років (Інв. № 361 ЖК), «Портрет дівчини у тірольському вбранні», датований після 1721 року (Інв. № 360 ЖК), та «Портрет жінки з віялом» (Інв. № 358 ЖК); і «Алегорія Справедливості і Миру», датована після 1726 року (Інв. № 359 ЖК). Мініатюри виконані у особливій манері тендітного світлотіньового моделювання, завдяки якому Розальба була впізнана і здобула популярність.

Упродовж XVIII століття коло клієнтів мініатюри збільшилося і розширилося, далеко поза межами попередніх епох. Портрети виконували майже для усіх кіл суспільства – це і робітники, і солдати, та навіть перукарки тепер могли собі дозволити маленький портрет [6]. Замовники, як і у XVI столітті, так і 200 років поспіль, ставилися до предметів як до надзвичайно інтимних та особистих. Портрети вкладали у вишукані оправы із золота, емалі, скла та перлів. Часто в обрамлення поміщали пасмо волосся портретованого у відсіку на звороті. Ці дорогоцінні речі було зручно носити та мати при собі. Іноді мініатюрні портрети монтували у кришки табакерки та інші дрібниці.

На початку XIX століття мода та смаки змінювалися по всій Європі. Потреба в портативності зменшилася. Це означало, що манера носити при собі крихітний портрет, поступово зникала. Від XVI століття, більшість мініатюр мали або овальну або круглу форму. Однак, у XIX столітті – художники почали писати на набагато більших, прямокутних, основах зі слонової кістки, які можна було обрамити та повісити на стіну. Художники-мініатюристи надихалися надзвичайним натуралізмом про-

Ілл. 7. Розальба Карр'єра. Венеція, 1673–1757.
Катеріна Сагредо Барбаріго.
Близько 1735–1740.

Слонова кістка, акварель, гуаш. 4,3 x 3,5 см
Інв. № 361 ЖК МХ

Колекція Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків

Ілл. 8. Розальба Карр'єра. Венеція, 1673–1757.
Портрет дівчини у тірольському вбранні.
Після 1721.

Слонова кістка, акварель, гуаш. 4 x 3,4 см
Інв. № 360 ЖК МХ

Колекція Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків

відних живописців. Вони вдосконалювали свою техніку для того, аби відтворити об'єм, глибину та блиск поверхні вже більшого за розміром портрету. Мініатюри нового типу мали попит як серед аристократії, так і серед інших клієнтів. Однак, винайдення дагеротипії у 1839 році загрожував існуванню самого мистецтва портретної мініатюри. У кінці століття полум'я цієї 400-річної традиції майже згасло [13].

Портретна мініатюра XIX століття у Музеї Ханенків представлена 13 предметами, за інвентарними даними. На прикладі цих творів помітно, як змінювався живопис у цей період. Мініатюри виконані на слоновій кістці, міді та папері. Серед них портрети прямокутної, круглої, овальної та у формі октагону. За призначенням, це, як особисті речі, закріплені у портмоне із вкладеним листом та пасмом волосся (367 ЖК, 368 ЖК), так і портрет військового (369 ЖК), родинні портрети (321 ЖК, 325 ЖК), та водночас і вочевидь, символ прихильності – портрет Папи Пія VII (324 ЖК). До цього розділу належать також репліки відомих живописних портретів у мініатюрі (307 ЖК).

В Україні, на жаль, власної традиції мініатюрного живопису не сформувалось. Однак, колекції таких творів, що зберігаються у наших музеях, є надзвичайно цінними пам'ятками,

потребують вивчення та уваги з боку дослідників. Традиція виготовлення мініатюрних портретів продовжує привертати увагу дослідників та продовжує жити серед знавців і сучасних спеціалістів. Сьогодні вміння та відтворення техніки цього мистецтва продовжують спільноти у Великобританії, Європі та Сполучених Штатах Америки [9].

Висновки. Портретна мініатюра є самостійною мистецькою формою, оскільки має власну своєрідну техніку, кваліфікованих художників, особливу манеру виконання та вирізняється за функціями і призначенням. Хоча Україна опинилася поза цією традицією, музеї зберігають колекції європейського мініатюрного живопису. Так, зібрання мініатюрних портретів Музею Ханенків охоплює майже усі періоди еволюції жанру від XVI до початку XIX століття. На даному етапі дослідження, зібрання класифіковано та здійснюється поетапне вивчення груп творів за періодом створення, матеріалом та технікою, а також за автентичністю. Мініатюри Музею Ханенків варто долучати до загального контексту розвитку жанру та робити видимими серед колекцій європейських музеїв.

Подальші перспективи дослідження – це формування досьє та вивчення архівних даних щодо кожного предмету, оновлення атрибуції та уточнення даних щодо матеріалу та техніки творів для реставраційних заходів, збереження та експонування мініатюр.

Література:

1. Архів Служби обліку та охорони експонатів НМБВХ. Опис 7, Справа № 1 (I). Інвентарна книга Державного музею західного і східного мистецтва. Живопис. Поч. червень. 1946. Арк. 160–194.
2. Архів Служби обліку та охорони експонатів НМБВХ. Опис 7, Справа № 1 (III). Інвентарна книга рисунку. РК. Державний музей західного і східного мистецтва. Поч. серпень. 1948. Арк. 31–43.
3. Kohler C. A history of costume. New York : G. H. Watt, 1930. 502 p.
4. Murdoch J., Murrell J., Noon P. J., Strong R. The English Miniature. New Haven, CT: Yale University Press, 1981. 224 p.
5. Foskett D. Miniatures : dictionary and guide. Woodbridge : Antique Collectors' Club, 1987. 702 p.
6. Pointon M. The Portrait Miniature as an Intimate Object. *European Portrait Miniatures. Artists, Functions and Collections* / ed. B. Pappé, J. Schmieglitz-Otten, G. Walczak. Petersberg : Michael Imhof, 2014. P. 16–26.
7. Portrait miniatures : artists, functions and collections / ed. B. Pappé, J. Schmieglitz-Otten. The Tansey Miniatures Foundation. Petersberg : Michael Imhof Verlag GmbH & Co. KG, 2018. 256 p.
8. Portrait Miniatures at the V&A. URL: <https://www.vam.ac.uk/articles/portrait-miniatures-at-the-va> (дата звернення: 27.01.2023)
9. Royal Society of Miniature Painters, Sculptures & Gravers, Portrait Miniature Society. URL: <https://www.royal-miniature-society.org.uk/about-us.html> (дата звернення: 27.01.2023)
10. Sani B. Rosalba Carriera. 1673–1757. *Maestra del pastello nell'Europa ancien regime*. Torino : Umberto Allemandi & C., 2007. 394 p.
11. Schaffers-Bodenhausen K. Portrait Miniatures in the Frits Lugt Collection. Ad Ilissvm, 2018. 420 p.
12. Schidlof L. The miniature in Europe in the 16th, 17th, 18th, and 19th centuries. Vol. 1. Graz, Austria: Akademische Druck-Verlagsanstalt, 1964. P. 1–34
13. The Tansey Miniatures Foundation. URL: <https://tansey-miniatures.com/en/miniatures-painting/epoch/epoch-19th-century> (дата звернення: 27.01.2023)

14. Walker R. 300 Years of the English Miniature Illustrated from the Collections of the National Portrait Gallery. London : National Portrait Gallery, 1998. 120 p.
15. West S. Portraiture. Oxford history of art. Oxford, New York : Oxford University Press, 2004. 256 p.

References:

1. Arkhiv Sluzhby obliku ta okhorony eksponativ NMBVKh. Opys 7, Sprava No 1 (I). [Data Archive of The Bohdan and Varvara Khanenko National Museum of Arts]. Inventarna knyha Derzhavnogo muzeyu zahidnogo i shidnogo mystetstva. Zhyvopys. Poch. cherven 1946. Sheet. 160–194 [in Ukrainian].
2. Arkhiv Sluzhby obliku ta okhorony eksponativ NMBVKh. Opys 7, Sprava No 1 (III). [Data Archive of The Bohdan and Varvara Khanenko National Museum of Arts]. Inventarna knyha rysunku. RK. Derzhavnyi muzeyi zahidnogo i shidnogo mystetstva. Poch. serpen 1948. Sheets 31–43 p. [in Ukrainian].
3. Kohler, C. (1930). *A history of costume*. New York : G. H. Watt.
4. Murdoch, J., Murrell J., Noon, P. J., Strong, R. (1981). *The English Miniature*. New Haven, CT: Yale University Press.
5. Foskett, D. (1987). *Miniatures : dictionary and guide*. Woodbridge : Antique Collectors' Club.
6. Pointon, M., & Pappé, B. J., Schmieglitz-Otten, Walczak, G. (2014). The Portrait Miniature as an Intimate Object. *European Portrait Miniatures. Artists, Functions and Collections*. Petersberg : Michael Imhof.
7. Portrait miniatures : artists, functions and collections / ed. B. Pappé, J. Schmieglitz-Otten. The Tansey Miniatures Foundation. Petersberg : Michael Imhof Verlag GmbH & Co. KG, 2018. 256 p.
8. Site of the Victoria & Albert Museum, London, United Kingdom «Portrait Miniatures at the V&A». [www.vam.ac.uk](https://www.vam.ac.uk/articles/portrait-miniatures-at-the-va). Retrieved from <https://www.vam.ac.uk/articles/portrait-miniatures-at-the-va> (дата звернення: 27.01.2023)
9. Site of the Royal Society of Miniature Painters, Sculptures & Gravers, Portrait Miniature Society. www.royal-miniature-society.org.uk. Retrieved from <https://www.royal-miniature-society.org.uk/about-us.html>
10. Sani, B. (2007). *Rosalba Carriera. 1673–1757. Maestra del pastello nell'Europa ancien regime*. Torino : Umberto Allemandi & C.
11. Schaffers-Bodenhausen, K. (2018). *Portrait Miniatures in the Frits Lugt Collection*. Ad Ilissvm.
12. Schidlof L. (1964). *The miniature in Europe in the 16th, 17th, 18th, and 19th centuries*. (Vol. 1). Graz, Austria: Akademische Drucku. Verlagsanstalt.
13. Site of The Tansey Miniatures Foundation. [www.tansey-miniatures.com](https://tansey-miniatures.com/en/miniatures-painting/epoch/epoch-19th-century). Retrieved from <https://tansey-miniatures.com/en/miniatures-painting/epoch/epoch-19th-century>
14. Walker, R. (1998). *300 Years of the English Miniature Illustrated from the Collections of the National Portrait Gallery*. London : National Portrait Gallery.
15. West, S. (2004). *Portraiture. Oxford history of art*. Oxford, New York : Oxford University Press.